

PROCESUL COMUNICAȚIONAL ÎN CONTEXT SOCIAL*

Cercetătorii, studenții și profesorii din domeniul sociologiei au considerat — pe bună dreptate — contribuția adusă de Dennis McQuail prin cartea „*Communication*” (editată în 1982 de Longman Group Ltd) drept un text binevenit în aprofundarea domeniului de analiză. Astăzi, când în comunicare asistăm la un fenomen exploziv, de o continuă expansiune spațio-temporală, sînt tot mai necesare cărțile care se preocupă cu introducerea în dezbateră publică a principalelor concepte, probleme și metode ale domeniului. De aceea, mi se pare că lucrarea de față este folositoare și importantă nu numai pentru un specialist, ci și pentru oricine este angajat de fapt — în mod inteligent și constructiv — în studiul comunicării.

Dată fiind diversitatea subiectelor expuse în lucrare, în spațiul alocat aici îmi propun să ating doar cîteva din problemele analizate.

Pentru început pot preciza că Denis McQuail (profesor la Universitatea din Amsterdam) este cunoscut lumii științifice actuale în special prin lucrările dedicate comunicării de masă (cum ar fi : *Sociology of Mass Communication* (Penguin — London — 1972), *The Uses and Gratification approach : past, troubles and future* („Masscommunication”, no 3/1971, p. 73—89) *Communication Models for the study of a Mass Communication* (Longman Group Ltd — 1986). Tocmai de aceea lucrarea de față — care își propune o analiză amplă a procesului comunicațional în context social — oferă indicații atît în ceea ce privește profundele transformări teoretice ale domeniului, cît și unele repere referitoare la evoluția academică a autorului. Cercetarea sociologică a lui McQuail nu a fost și — oricum — nu este, nici în cazul de față, opera unei gândiri teoretice abstracte, neutre în raport cu influențele teoretice și practice existente. Ar trebui notat că opțiunea sa teoretică se situează în continuarea tradiției Anglo-Americane din domeniu — mai precis, McQuail va continua în cîmpul său de analiză specific unele direcții sugerate de Anthony Giddins în formularea noului său proiect de sociologie interpretativă. McQuail aderă deschis la „concepția dominantă între cercetătorii actuali ai comunicării” care definește „societatea” ca „o clasă de semnificații menținute și distribuite astfel încît să sprijine un model stabil al organizării societății și diviziunii puterii” (p. 219). În particular, el a fost interesat de modul în care structura relațiilor sociale și distribuirea puterii în societate sînt influențate deși, la rîndul lor, influențează comunicarea — înțeleasă ca un proces activ, dinamic, McQuail recunoaște deschis pe întreg parcursul cărții situarea lui pe o anume poziție în cadrul unei dezbateri teoretice din sociologie, în care se înfruntă următoarele alternative :

* Dennis Mc Quail, *Communication*, Longman Group Ltd., 1982

a. o concepție „simbolic ritualistică” (adoptată ca model teoretic de McQuail) în care „Societatea” este definită ca „un mediu simbolic — structurat în principal prin oferirea definițiilor și semnificațiilor ce guvernează comportamentul”; — acestei înțelegeri îi corespunde o perspectivă asupra „comunicării” ca „un proces care dezvoltă, menține și răspîndește sistemul semnificației dominante... (ea) este studiată în formele ei expresive” (p. 199);

b. o concepție „mecanicist—transmisionistă” în care „societatea” este „lunea lucrurilor, evenimentelor, oamenilor și ideilor care au o existență obiectivă și o putere de constrângere directă asupra noastră... comunicarea este mecanismul care leagă prin informații diferitele activități sociale între ele și cu mediul lor... (comunicarea) este ca o rețea sau mulțime de canale” (p. 199).

Întrucît niciodată teoria sociologică nu este lipsită de o dimensiune normativă, principala obiecție pe care o pot aduce aici lui McQuail nu este faptul că autorul s-ar situa deschis pe poziția concepției „simbolic-ritualistă” a societății și comunicării — partizanatul fiind un lucru normal în acest caz. Critica mea se referă la următorul fapt: deși întregul demers explicativ pleacă de la ipoteza abandonării prejudecăților conceptuale — pentru a fi caracterizat de deschidere și echilibru — el nu oferă o caracterizare completă a opțiunii teoretice opuse. Acest lucru este cu atît mai surprinzător cu cît, în studiile anterioare, întreaga sa explicație pleca de la concepția „mecanicist-transmisionistă” asupra comunicării (și, implicit, a societății) abandonată de această dată. Căutînd să se îndepărteze de această opțiune, McQuail va prezenta un context de dezbatere parțial, pur descriptiv, a cărui principală limită o reprezintă absența posibilităților critice, concurențiale. Întreaga analiză pare a anula existența teoriilor opuse, astfel încît discursul pare să propună ca unică modalitate de gîndire a problematicii domeniului tocmai tradiția conceptuală la care McQuail aderă în acest caz. Întrebarea fundamentală ce-l poate conduce pe cititorul critic al cărții din acest moment este: În ce măsură autorul este consecvent cu această poziție în desfășurarea demersului său explicativ? La această întrebare îmi propun eu să răspund.

Pentru aceasta mă opresc asupra celui mai interesant aspect studiat în carte: regîndirea relației de comunicare în contextul social. McQuail reușește să arate posibilitatea unei noi arhitectonici a relației dintre „comunicare” și „societate”, propunînd un model de abordare centrat pe trei concepte fundamentale: „comunicare” — „putere” — „societate”. Citeva sînt ipotezele teoretice care stau la baza acestei considerări: a. avantajul „puterii” ca un centru al analizei este că termenul obligă la considerarea dinamică a relației „comunicare” — „societate”; b. semnificația relației dintre „comunicare” și „putere” este oferită de ideea conform căreia „comunicarea este o resursă a puterii și o condiție necesară a exercitării ei” (p. 206).

Astfel, problema centrală a analizei este: Cum sînt dezvoltate teoretic aceste ipoteze în interiorul concepției „simbolic — ritualistic”? Pentru a răspunde, McQuail este obligat la triplarea conceptului de „putere” prin adăugarea conceptelor de „influență” și „solidaritate”.

În direcția aprofundării explicației aspectul pozitiv este multiplicarea elementelor inițiale prin acceptarea alături de conceptul de „putere” (ca dimensiune verticală a modelului „comunicare” — „putere” — „societate”) a noțiunii de „solidaritate” (dimensiunea laterală a aceluiași model). Slăbiciunea principală a demersului este, însă, ștergerea notelor definitorii între conceptele de „putere” și „influență” care ajung să aibă aceeași semnificație. Considerind că definiția dată de Max Weber „puterii” („probabilitatea ca un actor din interiorul relației sociale să fie în situația de a-și realiza voința în ciuda rezistenței”—p. 142) este prea „tare” pentru a fi aplicabilă într-o relație cu „comunicarea”, McQuail va opta pentru caracterizarea oferită de T. Parsons conceptelor „putere” și „influență”. În continuarea strategiei sale explicative, el va considera că înțelegerea parsoniană a „influenței” („procesul interacțiunii sociale în formele sale intenționate”, p. 142—143) corespunde cel mai bine contextului general oferit de concepția „simbolic-ritualistică” asupra comunicării și societății. Conceptul de „putere” (în accepția sa Weberiană, adoptată inițial) va fi păstrat doar ca „noțiune de lucru” în fundamentarea explicației, deși argumentele ulterioare acoperă cu această „etichetă” dimensiunile „influenței” în caracterizarea lui Parsons. Eu cred că, sesizând pericolul acestei ambiguități conceptuale, McQuail abandonează, ulterior, conceptul de „influență” odată cu restrângerea problematicii analizate. Întrebarea la care cercetarea lui caută un răspuns devine: *Care sînt modalitățile de manifestare ale relației între „societate” — „putere” (sau) „solidaritate” — „comunicare”?* Logica explicativă m-ar îndreptăți să aștept demonstrația următoarelor aspecte formulate de McQuail în legătură cu această problemă:

1. La baza relației de mai sus se află diferite tipuri de interese între actorii sociali aflați în interacțiune și anume: Comunicarea bazată pe „solidaritatea” partenerilor pune accentul pe egalitatea lor, în timp ce „puterea” în cadrul relației de comunicare subliniază diferențele de interese;

2. raporturile dintre actorii sociali sînt diferite în fiecare caz — în cazul „solidarității” comunicarea presupune o asemănare a intereselor lor iar în cel al puterii” deosebirea lor;

3. există o complementaritate a „puterii” și „solidarității” în interiorul relației comunicative, preponderența uneia dintre ele fiind în funcție de realitatea analizată.

Principalul aspect pe care îl pot semnala este abandonarea, în acest moment, a presupuzițiilor teoretice fundamentale în explicitarea ipotezelor de mai sus. Renunțarea la concepția simbolic-ritualistică a societății și comunicării în favoarea celei transmisionist-mecaniciste” înseamnă, de fapt, o schimbare a întregului demers explicativ. McQuail poate fi înțeles din perspectiva a ceea ce sociologia teoretică de factură Anglo-Americană denumește astăzi „pragmatismul sociologic” (a se vedea Mary Maynard *Sociological Theory*, (Longman Group Ltd — 1986, p. 1—13) mai precis, din perspectiva „compromisului” în care sociologia este implicată. McQuail nu tratează, astfel, teoria sociologică generală la care aderă ca pe un „dat” imuabil, ci în funcție de utilitatea demonstrată în aplicarea la problema analizată. Această bază — mult mai practică — pentru evaluarea evoluției ulterioare a analizei salvează, de fapt, întreaga

sa construcție teoretică. Anterior exista posibilitatea — pe care am menționat-o — ca într-un discurs centrat în exclusivitate pe un concept (în cazul de față noțiunea de „simbol”) să se ajungă la un reductionism periculos. Din acest moment autorul lucrării nu va mai defini societatea doar ca o „interacțiune simbolică între actorii sociali” ci și ca o „realitate structurată” în modalități cu diferite grade de complexitate. În consecință, era necesar ca autorul, prin păstrarea ipotezelor anterioare (1) — (3), să precizeze subiectul în funcție de noul context teoretic. Toate acestea implică re-formularea problemei centrale aflate în fața analizei — ea devenind : *Care este relația dintre comunicarea bazată pe „putere” și comunicarea bazată pe „solidaritate” în cadrul fiecărui nivel de analiză socială?* Voi prezenta succint răspunsul oferit de McQuail și precizez că el și-a dezvoltat explicația la următoarele nivele ale vieții sociale : I. nivelul asocierii informale în grupuri și comunități locale ; II. nivelul organizării și vieții instituționale ; III. nivelul societății totale.

I. la nivelul asocierii informale comunicarea va fi centrată mai mult pe „solidaritatea” între parteneri. „Solidaritatea” este, în acest caz, un proces al exprimării, dezvoltării și împărtășirii perspectivelor comune care sînt o bază pentru, și un semn al calității de membru al grupului. „Puterea” la acest nivel se va baza foarte mult pe relații, întrucît „calitatea de membru al unui grup este purtătoarea unei obligații : obligația de a fi de acord cu alții” (p. 204). În concluzie, spune McQuail, la acest nivel nu există nici o opoziție între comunicarea bazată pe dimensiunea verticală („putere”) și cea bazată pe dimensiunea laterală („solidaritatea”).

II. pentru nivelul organizării formale și vieții instituționale — modelele și procesele comunicării reflectă mai accentuat opoziția dintre „solidaritate” și „putere”.

În interiorul acestui nivel asistăm la existența a două tipuri de rețele comunicaționale ; relații independente și anume : 1. o rețea care „urmează lanțul comenzii de la vîrfului organizației la baza sa” (p. 204) în acest caz accentul este pus pe conceptul de „putere” ; 2. o rețea „încrucișată peste canalele informale bazate pe asemănarea de funcții, de statut și de intrudire a participanților la rețea” (p. 204) — adică un tip de comunicare determinată în principal de dimensiunea laterală, a „solidarității” actorilor sociali.

Deși există o tensiune constantă între cele două tipuri de comunicări, asistăm la o preponderență a comunicării axate pe dimensiunea verticală, a „puterii” o comunicare caracterizată în special prin inegalitatea partenerilor.

III. societatea totală — McQuail afirmă că în acest caz „nu există un model unic și dominant” al relației între comunicarea bazată pe dimensiunea laterală și comunicarea bazată pe dimensiunea verticală (p. 205). Pentru a fi mai clar înțeles autorul apelează la unele concluzii extrase din literatura de specialitate. De aceea el consideră drept paradigmatic rezultatele analizei sociologice în cazul mass-media și anume : 1. faptul că prin mass-media putem asista la o preponderență a comunicării centrate pe dimensiunea „puterii” — de tipul „comenzii de la vîrf la bază”

(p. 205); 2. faptul că avem posibilitatea ca prin mass-media să limităm comunicarea în formă verticală; 3. faptul că mass-media poate favoriza comunicarea axată pe „solidaritatea” partenerilor.

Obiecția mea are în vedere poziția adoptată de McQuail la sfârșitul analizei sale — în particular, concluzia pe care el a exprimat-o în legătură cu modalitatea de manifestare a raportului între cele două tipuri de comunicare la nivelul societății totale. Dacă în cazul nivelelor inferioare ale structurii sociale autorul oferă o argumentație clară și echilibrată, eu nu pot fi de acord cu următoarea idee vagă, ambivalentă cu care McQuail și-a încheiat discursul în cazul societății totale: „În timp ce unele dintre aceste puncte (ale discuției despre comunicarea de masă, n.n.) sînt cu siguranță importante pentru o concepție a solidarității în sensul unui consens societal și național în fața lumii externe, ele pot fi, de asemeni, răsturnate și considerate ca o dovadă de exercitare subtilă a puterii de sus” (p. 207).

Cu titlu de concluzie, răspunzînd la întrebarea ce a stat în fața analizei mele (*În ce măsură autorul este consecvent opțiunilor teoretice inițiale în desfășurarea demersului explicativ?*) eu cred că poziția lui McQuail poate fi analizată dintr-o dublă perspectivă și anume:

A. dintr-o perspectivă „critică” („tare”) — se poate spune că odată cu abandonarea concepției „simbolice-ritualistice” autorul este obligat la o serie de „concesii” teoretice lipsite de forța constructivă necesară. Un analist exigent — de tip „clasic” — îi poate reproșa lui McQuail inegalitatea teoretică care ar duce la o demonstrare neconvingătoare a propriilor teze și, — mai ales — o lipsă a dimensiunii critice. Criticismul este cu atît mai necesar, pentru un astfel de „cititor”, cu cît există posibilitatea ca discursul să devină reduționist și irațional pe măsură ce explicația înaintează spre nivele tot mai adînci și mai speciale ale relației sociale.

B. dintr-o perspectivă mai „slabă” (favorizată de literatura actuală de specialitate) ceea ce întreprinde McQuail este rațional și justificat pentru că niciodată o teorie sociologică nu este lineară și cumulativă. Discursul sociologic este mai curînd pluralist, adică structurat în funcție de presuposițiile explicite (teoretice și practice) aflate în fața fiecărei noi etape de cercetare. De aceea, sociologul care caută să construiască teorii pentru diferite fenomene sociale va utiliza diferite genuri de explicații și înțelegeri. Rezultatul nu va fi lipsit de unitate — cum ar părea — ci va fi mai adaptat multitudinii de dimensiuni ale realității studiate. Conform acestei perspective tocmai abandonarea la un moment de către McQuail a unora dintre „ipotezele de lucru” salvează întreaga sa arhitectonică — aflată în caz contrar în fața unei posibile circularități.

Oricare va fi poziția pe care cititorul acestei lucrări o va adopta în aprecierea valorii ei, eu îmi propun să semnaliez în final următorul aspect: chiar dacă nu sîntem de acord cu totalitatea argumentelor invocate de McQuail în discursul său, sîntem obligați ca, la sfârșitul lecturii, să recunoaștem că el realizează (cel puțin parțial dacă nu chiar total) scopul impus la începutul cărții — acela de a arăta posibilitatea existenței „a cît mai multe legături între societate și comunicare” (p. 16).